

Alleen samen?

Paradoxen van gemeenschapsvorming bij vieringen in een instelling

Soms heet het een viering of een kerkdienst. Soms een bezinningsmoment. Het vindt plaats in de kapel van het ziekenhuis, in een voor de gelegenheid omgebouwde fitnessruimte in de gevangenis of in een legertent op het plateland van Afghanistan. Vieringen in de marge van het 'gewone' leven, op plaatsen waar het samenleven gekleurd wordt door de specifieke situatie die mensen voor korte of langere tijd, vrijwillig of onvrijwillig samenbrengt.

In liturgisch-homiletische handboeken wordt dit type liturgie steevast achteraan behandeld onder een opschrift zoals 'bijzondere doelgroepen en bijzondere situaties', waarna exemplarisch een aantal totaal verschillende contexten beschreven wordt. 'Vieringen in de diaspora' is een meer gemeenschappelijke noemer waarop Oskamp en Schuman deze vieringen samenbrengen, refererend aan de wereldwijde 'verstrooiing' van de joodse gemeenschap en hun tempeldienst (1998, 407). Deze notie van ontheemding verraaft iets van de paradoxen die deze vieringen kenmerkt: op nieuwe plaatsen ontwikkelt zich zowel gemeenschap als traditie, en die is zowel vrij als gebonden aan de meer reguliere praktijken van kerken en parochies.

'Anders'

Liturgisch voltrekken de vieringen zich veelal min of meer op dezelfde wijze als vieringen in

een reguliere context. Toch ervaren de voorgangers dat zij specifieke competenties nodig hebben om voor te gaan en dat er iets is wat deze vieringen 'anders' maakt dan die in een reguliere wijkgemeente. Bezoekers of vrijwilligers in de instelling prefereren nogal eens de setting van deze diensten boven die van hun wijkgemeente.

Toch is er weinig onderzoek gedaan naar wat er zo 'anders' en wellicht voor sommigen juist aantrekkelijk is aan deze vieringen. In beschrijvingen wijst men op aandacht voor factoren die feitelijk in iedere liturgische bezinning een rol spelen. Dan gaat het om een zorgvuldige afstemming met de diverse of de juist uniforme doelgroep, het in acht nemen van de context van de participanten en de sfeer en de ruimte waarin gevierd wordt. Specifiek zijn vaak ook de mogelijkheden en beperkingen van communicatie en interactie tussen de deelnemers en de voorganger(s) en de tijd waarop en waarin

de viering plaatsvindt. Daarnaast wijst men op de wijze waarop de Bijbel of andere bezinnende teksten en muziek ter sprake komen in de vieringen en hoe die vervolgens beleefd worden (Bolt 2011).

Specifieke context

Als focus voor dit themanummer richten we ons te midden van al deze factoren met name op de doelgroep die samenkomt, vanwege de specifieke homogeniteit én diversiteit. Homogeniteit bijvoorbeeld vanwege een gedeeld lot (ziekte, detentie) en diversiteit vanwege onderscheid in sociaaleconomische en culturele achtergrond (interdenominatieel, wel- of niet christelijk of gelovig). De doelgroep is veelal aanwezig bij vieringen vanwege een specifieke fase in hun levensloop. Verschillende aspecten spelen hierbij een rol.

De participanten kiezen ervoor om een viering bij te wonen, maar hun omstandigheden wijken af van die van de gemiddelde kerkganger of parochiaan. Ten eerste het aspect van vrijwilligheid (indiensttreding bij de krijgsmacht of vrijwilliger in een zorginstelling) versus niet-vrijwillig verblijf vanwege bijvoorbeeld afgedwongen detentie of noodgedwongen ziekenhuisopname. Ten tweede is de factor lang of kort verblijf van belang, en dus of het primair gaat om een leefgemeenschap of een momentane gemeenschap. Ten slotte is er ook de factor  of extramuraal.

Naast de primaire doelgroep van de '(nood)gedwongen' verblijvenden zijn er altijd anderen aanwezig: vooral vrijwilligers (voormalig verblijvenden, partners, afgevaardigden van een

kerkgenootschap, toevallige passanten) en soms tevens personeel. Tezamen met de voorganger vormen zij een momentane of meer permanente gemeenschap. Op dit specifieke aspect van *gemeenschapsvorming in de context van de instellingsvieringen bij permanent en tijdelijk verblijf* richten wij ons.

Spanningsveld

De keuze voor gemeenschap is niet vanzelfsprekend. De binding tussen 'belonging', 'believing' en 'behaving' is een losse geworden in onze cultuur (Murray 2004, 13). Liturgie sticht niet vanzelf gemeenschap. Er is een spanning tussen het klassiek *ecclesiae*-gemeenschapsconcept en de flexibele momentane gemeenschappen die we voor ogen hebben (Post 2006, 110). De keuze voor dit thema zoekt dit spanningsveld juist op en hangt samen met wat Van der Ven onderscheidt als de kernfunctie van de kerk in een samenleving die door urbanisering en individualisering wordt gekenschetst (Van der Ven 1993, 213).

Individualisering biedt zowel kansen als grenzen, risico's als uitdagingen voor gemeenschapsvorming. In instellingsvieringen is de aandacht voor de mens als zijnde een waardevol individu voor Gods aangezicht veelal een belangrijke positieve insteek. Van verbinding met anderen wordt in de bijzondere setting van een zorginstelling of anders veel gevraagd. De kracht van de kerk als geloofsgemeenschap bestaat in haar mogelijkheid om aan groeps-, netwerk- en gemeenschapsvorming bij te dragen. Daarbij gaat het in de visie van Van der Ven bij gemeenschap niet meer om de aloude scheiding tussen ge- ➤

meenschap en maatschappij, waarbij de organische eenheid van het pre-industriële tijdperk afgezet wordt tegen de mechanische en functionele eenheid van de industriële samenleving.

Waar de kerk veelal vereenzelvigd wordt met dit organische type van gemeenschapsvorming, ziet Van der Ven de kerk als een gemeenschap in de lijn van Parsons, die oog heeft voor alle interacties in de samenleving als vormen van gemeenschap. Dat geldt voor zowel residentiële interacties (gezin, fysieke nabijheid), voor professionele interacties (beroep of functie) of jurisdictionele interacties (wettelijke, zoals de burgerlijke gemeente). In een netwerksamenleving bepaalt de variatie in dichtheid en sterkte van groepen en netwerken, dat wil zeggen de hoeveelheid relaties en de mate waarin mensen daaraan deelhebben, uiteindelijk de mate van gemeenschapsvorming (Van der Ven, 221).

Liturgie en gemeenschap

Dit is een spannende benadering voor het beschouwen van liturgie in de instellingsvieringen. De gegeven vormen van gemeenschap zijn namelijk deels voorgegeven of afgedwongen, maar komen nu in een liturgische setting bij elkaar. In de liturgische praktijk merken voorgangers dat juist verschillende verwachtingen en veronderstellingen omtrent participatie en gemeenschap aanleiding kunnen zijn tot conflicten en verlies aan gemeenschap.

Het eigene van de liturgie zelf heeft trouwens ook betrekking op de gemeenschapsvorming, al wordt daar theologisch verschillend over gedacht. In rooms-katholieke zin ligt meer nadruk op de objectiviteit van het liturgisch handelen dan in veel protestantse liturgie. De

liturgische gemeenschap gaat in dit denken boven die van de verzamelde individuen uit want de Kerk is daar waar de liturgie gevierd wordt. Tegelijkertijd veronderstelt het voltrekken van liturgie een vorm van gemeenschap, namelijk die van betrokkenheid op hetgeen in het rituele handelen present gesteld wordt. Daarnaast geldt dat gemeenschap ook een beoogd gevolg is van het rituele en liturgische handelen.

Als het gaat om de mate waarin de liturgie gemeenschap sticht, wijst de protestantse praktisch-theoloog Heitink op een viertal factoren die constitutief zijn voor de vorming van een geloofsgemeenschap. Als eerste is de congregatie, de verzamelde gemeente die in haar samenkomst de liturgie viert, constitutief voor gemeenschapsvorming. Van der Ven zou hier spreken van het Lichaam van Christus. Heitink wijst daarbij op de factor initiatie, de begeleiding van de verzamelde gemeente in hun inwijding en deelname. Hoe groter de onbekendheid met een liturgische setting en hoe diverser de verzamelde gemeente, hoe meer dit van belang zal zijn. Constitutief voor gemeenschapsvorming is uiteraard ook de participatie, waarbij Van der Ven ons alert maakt op de verschillen in sterkte en interacties hiervan. Als vierde factor voor gemeenschapsvorming noemt Heitink de contemplatie, de geloofservaring en aanbidding, de mystieke factor van het geloofsgeheim. Daarmee nadert hij de functionele én sacrale benadering van Van der Ven (Heitink 2007, 40).

Op scherp staan

Met op de achtergrond deze noties omtrent gemeenschapsvorming is de vraag voor dit thema-nummer welke specifieke sociale, communicatieve

en symbolische kwaliteiten de gemeenschapsvorming in vieringen in instellingen kenmerken, hoe dit zich verhoudt tot een context van individualisering en hoe voorgangers daarop anticiperen.

In het eerste artikel verkent Thomas Quartier de mogelijkheden tot het vormen van een spirituele leefgemeenschap in lijn met de Regel van Benedictus. Daarna zien we hoe dit vorm krijgt in de context van de psychiatrie, waar Taco Bos de problematiek van het onvermogen en het verlangen tot participatie beschrijft. Annet Dekker in de context van Bartiméus, en Jolien Bos in de context van een zorginstelling voor ouderen, schetsen hoe de deelnemers aan een soms onvrijwillige leefgemeenschap zich met elkaar, met vrijwilligers en met een geloofsgemeenschap buiten de muren kunnen verbinden.

Als het gaat om geestelijke zorg, zijn het niet alleen geestelijk verzorgers met een opdracht vanuit de kerken, maar ook de geestelijk verzorgers vanuit een humanistische opdracht die bezinningsbijeenkomsten organiseren. Norbert de Kooter toont de eigenheid hiervan in een context waarin gemeenschap volgens vaste codes allereerst ook solidariteit betekent. Het interview met Harry Brands illustreert hoe een voorganger het individuele zelfverstaan van de gedetineerde kan stimuleren, juist doordat hij als ‘tegenover’ zijn rol inneemt.

Waar mensen met geheel verschillende levensverhalen en vanuit verschillende geloofstradities samenkomen, beschrijven Anne Gietema en Wout Huizing de betekenis van de vieringen waarin verschillen wegvallen en ieder in de eigenheid gekend wordt. Als straatpastor toont Luc Tanja ten slotte hoe een gemeen-

schappelijk lezen van de Bijbel herkenning en vervreemding oproept.

Al met al contexten van vieringen waarin eigenlijk per definitie alles op scherp staat. Steeds klinkt als thema op: wat betekent gemeenschap in deze context, hoe krijgt het vorm en welke (on)mogelijkheden bieden ritualiteit en liturgie om bij te dragen aan gemeenschapsvorming? In een slotreflectie op de bijdragen reageren Ciska Stark en Martin Walton vanuit de drieslag van ‘lotgenootschap-deelgenootschap en bondgenootschap’. <

Literatuur

- Bolt, E.W. (2011). *Het ‘eigene’ van oecumenische vieringen in instellingen. Een praktisch theologisch onderzoek naar factoren om het ‘eigene’ te vatten.* Masterscriptie PThU: Kampen.
- Heitink, G. (2007). *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie.* Kampen: Kok.
- Murray, S. (2004). *Church after Christendom.* Milton Keynes: Paternoster.
- Oskamp, P., Schuman, N.A. (1998). *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk.* Zoetermeer: Meinema.
- Post, P. (2007). *Liturgische bewegingen. Thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgiestudie Een literatuurverkenning 1995-2005.* Zoetermeer: Meinema.
- Ven, J. van der (1993). *Ecclesiology in context. Handboek Praktische Theologie.* Kampen: Kok.

Ciska (dr. F.) Stark is docent Praktische Theologie en directeur Onderwijs van de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam/Groningen. fstark@pthu.nl

Martin (prof. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke Verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit locatie Groningen. mwalton@pthu.nl